

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՐՂԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅՈՒ «ՀԱՒԱՔՈՒՄՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ»

ԿՈՐԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Ինչպէս արդէն նշել ենք, բանասիրութեանը վաղուց յայտնի է, որ Վարդան Արեւելցին իրրեւ սկզբնաղբիւր օգտագործել է Մխիթար Անեցու «Պատմութիւն»ը⁽¹⁶⁾։ Այն մեզ հասել է մասամբ, միայն Առաջին Պրակը, ըստ այսմ էլ իրաւամբ համարուում է հայ պատմագրութեան կորած աղբիւրներից մէկը։ Լինելով հայ ժողովրդի առաւելագէտ ԺԱ.-ԺԲ. դարերի (մանաւանդ Երրորդ Պրակը, ըստ հեղինակի իսկ վկայութեան)⁽¹⁷⁾ պատմա-քաղաքական կեանքի, հիմնականում Սելջուկների արշաւանքների ու արաբականութեան ժամանակաշրջանի վերաբերեալ աշխատութիւն և, բնականաբար, ունենալով աղբիւրադիտական-բնադրական կարեւոր նշանակութիւն ոչ միայն հայ, այլ և արաբական ու պարսկական աղբիւրների համար, շարժել է թէ՛ հայագէտների և թէ՛ արեւելագէտների հետաքրքրութիւնը։ Այսու, ինքնին հասկանալի է, թէ ինչքան կարեւորութիւն ունի նման մի սկզբնաղբիւրի վերաբերեալ ամէն մի օգտակար հետազոտութիւն, առաւել ևս՝ նրա առանձին նշխարների ի յայտ բերելը, այն էլ ժամանակագրականօրէն նրանից ոչ շատ ուշ յօրինուած մի աշխատութեան մէջ, ինչպիսին Վարդան Արեւելցու «Հաւաքունի Պատմութեան» երկն է։

(16) Վարդան Արեւելցի, «Հաւաքունի Պատմութեան», Յառաջաբան, էջ է։ Մխիթար Անեցի, «Պատմութիւն», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ Ա։

(17) Վարդան Արեւելցի, նշուած աշխատութիւնը, էջ 3-4։

Մեր աղբիւրադիտական հետազոտական աշխատանքները այս առնչութեամբ մեզ բերել են այն աւելի քան հաւանական եզրակացութեան, որ Վարդան Արեւելցու նշուած աշխատութեան մէջ Մխիթար Անեցու երկից ուղղակի կամ քաղաւածաբար առնուած հատուածները աւելին են, քան ենթադրուել է։ Առ այսօր խօսք է գնացել միայն մի հատուածի մասին, որն զբաղեցնում է 91-92 («Իսկ յաղագս Վրաց ... այս ըստ Մխիթարայ Երիցու ասիցն է») և 93-97 («Իսկ որ զԱմիրաւում ու մեհնացն կարգն ... որ կայր մինչ ի պատմագիրս. որում պատիւ ի Տեառնէ Աստուծոյ») էջերը, և համաձայն Վարդան Արեւելցու իսկ վկայութեան, ստուգապէս առնուած է Մխիթար Անեցու «Պատմութիւն»ից։ Բայց միթէ՞ ընդամէնը այս է։

Յայտնի է, որ Մխիթար Անեցու երկն սկսում էր հնագոյն ժամանակներից՝ Ադամից և հասնում մինչև 1190-ական թուականները, կամ աւելի ստույգ՝ 1193 թուականը։ Մխիթար Անեցու իսկ խոստովանութեամբ, այս երկում օգտագործուել են օտար հեղինակների մի շարք երկեր, սկսած Եւսեբէոս Կեսարացու «Եկեղեցական Պատմութիւն»ից ու «Քրոնիկոն»ից, իսկ հայ հեղինակներից՝ Ագաթանգեղոսի երկից, վերջացած Սամուէլ Անեցու աշխատութեամբ⁽¹⁸⁾։ Ուրեմն՝ սկզբից մինչև իր ժամանակները ներառեալ։

Նախապէս Յովնանէս Սարկաւագի

(18) Նոյն տեղում, էջ 15։

հրկից վարդան Արեւելցու օգտուելու վերաբերեալ մեր խօսքի մէջ նշեցինք, որ դրանից որոշ հատուածներ կարող էին նաեւ Մխիթար Անեցու «Պատմութեան» միջոցով փոխանցուել վարդան Արեւելցու աշխատութեանը: Այդպիսի հատուածներ որոնելի են յատկապէս 88-103 էջերում, որտեղ էլ առկայ են Մխիթար Անեցու հրկից առնուած ծանօթ և գեռ անծանօթ քաղուածները: Նման ենթադրութեան իհնչ հիմք ունենք.

ա) Նշուած սոյն էջերում կան պատմական շատ իրողութիւնների մանրամասներ, որոնք մեզ ծանօթ միւս աղբիւրներում բացակայում են,

բ) Դրանք վերաբերում են այն ժամանակահատուածին (XI - XII դդ.), որի մասին հիմնականում պատմում են Մատթէոս Ուռհայեցին, Յովհաննէս Սարկաւազը և Մխիթար Անեցին՝ ինքը. սակայն դրանք չկան նաեւ Մատթէոս Ուռհայեցու երկում,

գ) Որոշ տեղերին, յատկապէս Սելջուկներին «Սարչուք» ձևով կոչելը յատուկ է Յովհաննէս Սարկաւազին և իրեն՝ Մխիթար Անեցուն⁽¹⁹⁾,

դ) Անառարկելի է, որ վարդան Արեւելցին օգտուել է Մխիթար Անեցու աշխատութիւնից,

ե) Ոչ մի այլ մեզ յայտնի աղբիւրում չարտացոլուած յիշեալ մանրամասները, ամենայն հաւանականութեամբ, գալիս են սկզբնապէս Յովհաննէս Սարկաւազի երկից,

զ) Հազիւ թէ Մխիթար Անեցին զանց առնէր նման մի սկզբնաղբիւր, որը ըստ երեւոյթին, այդ ժամանակների իրադարձութիւնների վերաբերեալ հիմնական պատմագրական յուշարձանն էր:

Կարծում ենք, այսքանը միանգամայն բուարար է մեր ենթադրութեան համար:

92-րդ էջի սկզբում աւարտուած է նախորդ էջից սկսուած մի հատուած, որի մասին ինքը՝ վարդան Արեւելցին անմիջապէս վկայում է, թէ «այս ըստ Մխի-

թարայ երիցու տօիցն» է⁽²⁰⁾: Սակայն, մեր կարծիքով, դա չի վերաբերում սոսկ Ծ (50) տառանիշով զատորոշուած տուեալ հատուածին, այլև՝ նախագիր ԽԶ-ԽԹ հատուածներին (էջ 87-91 «Իսկ պատուական թագաւորն ... ամս յիսուն և երկու»): Իէն որոշ ընդհանրութիւններ նկատելի են Ասողիկի, Յովհաննէս Դրասխանակերտցու, Սամուէլ Անեցու, Կիրակոս Գանձակեցու երկերի համեմատութեամբ, սակայն հիմնականում ուրոյն են, անկախ նշուած երկերից, որոնք պատմիչ են այդ ժամանակաշրջանի մասին: Իսկ «Բրտեղից են քաղուած, եթէ ոչ Յովհաննէս Սարկաւազի և Մխիթար Անեցու երկերից, աւելի որոշակի՝ վերջինից: Այսպէս ենք կարծում, որովհետեւ յիշեալ հատուածներին իւր թիւ ստուար մասը նոյնպէս բացակայում է նախընթաց դրաւոր աղբիւրներում և, աւելին, այն ընդհանուր յօրինուածքային միասնութեան մէջ է ստուգապէս Մխիթար Անեցու հրկից առնուած ԾԴ-ԾԴ (էջ 93-97) հատուածների պատմական նիւթի հետ, մանաւանդ որ սոյն երկի այս հրատարակութեան մէջ կատարուած հատուածների բաժանումը հեղինակային է: Ուստի, «այս ըստ Մխիթարայ երիցու տօիցն է» խօսատուանութիւնը հիմք չկայ տարածելու միմիայն Ծ հատուածի վրայ, այլ նաև՝ ԽԶ-ԽԹ հատուածների վրայ:

Աղբիւրագիտական և բանասիրական նման հիմքերով մեզ միանգամայն հաւանական է թուում, որ ԾԱ-ԾԲ (էջ 92-93, «Իսկ վասպուրականի թագաւորքն ... և եդին զՄիքայէլ ամս եօթն») հատուածները ևս քաղուած են Մխիթար Անեցու երկից: Նկատելի է, որ դրանք նոյնպէս ըստ մեծի մասին գալիս են այն նոյն աղբիւրից, ինչ իրենց անմիջապէս նախորդող ԽԶ-Ծ և անմիջապէս յաջորդող ԾԴ-ԾԴ հատուածները: Բովանդակութեան առումով սոյն հատուածների ամենամերձուոր աղբիւրը ենթադրելի էր Թովմա Արծրունու և Արիստակէս Լաստիվերտցու «Պատմութիւն»ների հետ, սակայն մեր աղբիւրագիտական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ ամենայն հաւանականութեամբ,

(19) Սամուէլ Անեցի, «Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 98: Մխիթար Անեցի, նշուած աշխատութիւնը, էջ 48:

(20) Նոյն տեղում, էջ 92:

Վարդան Արեւելցին նշուած այս երկու երկերից էլ չի օգտուել: Ուստի, հիմք չկայ ՄԱ-ՄԲ միջանկեալ հատուածները օտարերկու տուեալ ՔԶ-ՄԴ միասնութիւնից և չընդունելու, որ դրանք ևս բխում են Մխթար Անեցու աշխատութիւնից:

Սակայն, միաժամանակ գտնում ենք, որ այս միասնական շղթայից օտարելի չեն նաեւ ՄԴ հատուածի երկրորդ կէտը և ՄԵ-ՄԸ հատուածները (էջ 98-103 «Ի չորհրդարիւր եօթանասուն թուին . . . և դնէ նմա թագ», «Առ սա գնաց տէր Պետրոս . . . որպէս Տէրն զխաչն ի Հրէից»): Այսպէս ենք մտածում ոչ միայն նրա համար, որ դրանց բովանդակութիւնն էլ հիմնականում մեզ յայտնի է դառնում այստեղից՝ Վարդան Արեւելցու սոյն աշխատութիւնից և միայն մասնակի ընդհանրութիւններ ունի Մատթէոս Ուռհայեցու, Սամուէլ Անեցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերի հետ, այլ և նրա համար, որ այդ հատուածները շարունակութիւնն են այն ընդարձակ հատուածի (էջ 93-97), որը ստորագրւած Մխթար Անեցու գրչի արգասիքն է, այլ և ՄԴ-ի այն մասնակի հատուածի (էջ 97), որն սկսւում է «նոյն այր ասէ»⁽²¹⁾ մատնանշող յիշատակութեամբ: Իսկ այդ «նոյն այր»ը, ըստ առկայ շարադրանքի ու ակնարկութեան, կարող էր լինել միայն Մխթար Անեցին, քանի որ նախորդ հատուածն էլ շարադրուած է ըստ նրա «իսկ պատուական երէցն Մխթար Անեցին որոյ յիշատակն՝ ի գիրն կենաց, այսպէս ասէ»⁽²²⁾ աներկբայելի վկայութեան, Հետեւաբար, շատ հնարաւոր է, որ Վարդան Արեւելցին Մխթար Անեցու աշխատութիւնից շարունակել է իր քաղաւածները մինչև յիշեալ հատուածները ներառեալ և, թիրեւս, մինչև 1190ական թուականների իրադարձութիւնները պատմող հետադայ որոշ էջեր:

Վարդան Արեւելցու «Հաւաքումն Պատմութեան» մէջ կայ մի բաականին ընդարձակ հատուած, 25 էջ ծաւալով (էջ 122-146 «Ի հինգ հարիւր եօթանասուն և ինն թուին . . . և ի յստակ մտաց

ծննդականաց»), որն ունի առաւել ուրոյն, մեզ հասած պատմագրական նախորդ աղբիւրներից համեմատաբար շատ անկախ բովանդակութիւն ու շարադրանք: Պատմաւոր իրադարձութիւնները վերաբերում են 1130-1251 թուականներին, իսկ Վարդան Արեւելցին, երբ իր երկը յօրինում էր 1260ական թուականներին, պարզ է, որ շուրջ 100 նախընթաց տարիների միջոցին տեղի ունեցած գէպերի վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու համար պիտի դիմէր նախապէս գրուած աղբիւրի կամ աղբիւրների ինչպէս արդէն գիտել տուինք, տուեալ գէպում մեզ հասած գրաւոր սկզբնաղբիւրները մատնանշելը գոհացուցիչ համարել կարելի չէ, որովհետեւ դրա համար համոզիչ բնագրական զուգահեռներ չկան: Մատթէոս Ուռհայեցու, Սամուէլ Անեցու և Կիրակոս Գանձակեցու նշուած պատմագրական աշխատութիւնների հետ նկատելի ընդհանրութիւնները ևս բուարար մերձաւոր առնչութիւն ու ծաւալ չունեն և իրաւունք չեն տալիս խորհելու, թէ Վարդան Արեւելցին այս առիթով ուղղակի օգտուել է յիշեալներից:

Մեզ թուում է, թէ համեմատաբար աւելի ստորագրուած կարող է լինել դարձեալ Մխթար Անեցու երկի, և այդ ժամանակաշրջանի մեր ամէնաբանիմաց գիտնական Վարդապետներից Եովհաննէս Վանականի պատմագրական աշխատութեան մասին (ցաւօք սրտի, նոյնպէս առ այսօր մեզ չի հասել և ըստ այդմ կորած է համարւում), ի հարկէ, քանի դեռ այդ ժամանակամիջոցի վերաբերեալ պատմագրական այլ թէկուզ դարձեալ կորած աղբիւրի շուրջ տեղեկութիւններ չեն լինի:

Ինչպէս նշել ենք քիչ վերը, Մխթար Անեցին իր «Պատմութիւն»ը հասցրել է գոնէ մինչև 1190-1193 թուականները: Եթէ անգամ ենթադրելու լինենք, թէ Վարդան Արեւելցին յիշեալ երկից իր ուղղակի քաղաւածները չի շարունակել մինչև նշուած թուականների իրադարձութիւնները, սակայն բացառւած չէ, որ նրա օգտագործած միւս, տուեալ գէպում՝ ոչ մեզ հասած, աղբիւրները իրենք օգտուած լինէին դրանից և միջնորդա-

(21) Վարդան Արեւելցի, նշուած աշխատութիւնը, էջ 97:

(22) Նոյն տեղում, էջ 94:

բար փոխանցած Վարդան Արեւելցուն։ Այս ելակէտից բացի, հետաքրքիր է, որ վերոնշեալ հատուածի 137րդ էջում Մխիթար Անեցու մասին հետեւեալ ուշադրաւ վկայութիւնն է թողել. «Զայնու ժամանակօք թարգմանեաց Մխիթար, պատուեալ քահանայն կաթողիկեցի, զպատճառս խաւարման արեգական և լուսնի ի պարսկէ միոջէ Ոճիէ անուն...»⁽²³⁾, իսկ շարունակութեան մէջ բերել է այնպիսի մանրամասներ, որոնք, անտարակոյս, առնուած պիտի լինեն այդ թարգմանութիւնից, որովհետեւ խիստ «մասնագիտական» են և ոչ ազատ շարադրանքի արդիւնք⁽²⁴⁾։

Անա թէ ինչու մեզ թուում է, որ գոնէ մինչև 137րդ էջը Մխիթար Անեցու «Պատմութիւն»ից և սոյն թարգմանութիւնից ուղղակի քաղուածներ կան անպայման։ Սակայն, ըստ երևոյթին, կան քաղուածներ նաեւ միջնորդաբար ներառուած։ Այսպէս ենք կործում, նկատի ունենալով մասնաւորաբար հետեւեալը։ Նախ, ստոյգ է, որ Վարդան Արեւելցին ձեռքի տակ ունեցել է Յովհաննէս Վանականի յիշեալ երկը⁽²⁵⁾։ Թէկուզ և նա ասում է, թէ Յովհաննէս Վանականը, ինչպէս նաեւ կիրակոս Գանձակեցին «Զօրն համանման» (իմա՝ Յովհաննէս Վանականի) որոշակի գրել են 1236–1265 թուականների իրադարձութիւնների մասին, սակայն այդ չի նշանակում, որ նրանք գրած պիտի լինէին հէնց միայն այդ թուականների՝ դէպքերի վերաբերեալ և լուռ մնային նախընթաց, այդ թուում նաեւ Մխիթար Անեցու «Պատմութիւն» մէջ նկարագրուած իրադարձութիւնների մասին. այլպէս Վարդան Արեւելցին սխալ թոյլ տուած կը լինէր։ Զէ՛ որ կիրակոս Գանձակեցին որոշակի պատմում է դեռեւս 4րդ դարում տեղի ունեցած հղիութիւններից, իսկ Յովհաննէս Վանականը մահացել է 1251 թուականին, էլ ինչպէ՞ս կարող էր նա գրել մինչև 1265 թուականը տեղի ունեցած դէպքերի մասին։ Այնպէս որ Վարդան Արեւելցու սոյն վկայութիւնը, պարզ

է, ակնարկ չէ այն մասին, թէ յիշեալ երկու հեղինակները գրել են միայն 1236–1265 թուականների մասին. թէ, մասնաւոր, Յովհաննէս Վանականը այդ թուականներից առաջ պատահած իրողութիւնների վերաբերեալ լռել է։ Նա ընթերցողին պարզապէս կամեցել է յայտնել, որ ինքը 1236–1265 թուականների անցուդարձերի մասին շատ քիչ է խօսում, որովհետեւ դրանց վերաբերեալ մանրամասն պատմում է յիշեալ հեղինակների երկերում, որոնց ինքը չի կամենում իր իսկ բառերով ասած՝ «երեքկնել»⁽²⁶⁾։

Միաժամանակ որոշ է, որ Վարդան Արեւելցին առանց համապատասխան գրաւոր աղբիւրների չէր կարող գրել նախընթաց, առեալ պարագային, ասենք, 1236 թուականից առաջ 1130ական թուականներին տեղի ունեցած դէպքերի մասին։ Այս առնչութեամբ, Մատթէոս Ուռհայեցու շարունակողի՝ Գրիգոր Երէց Քէնոնցու շարադրածի և Սամուէլ Անեցու «Ժամանակագրութեան» հետ հղած համեմատելի ընդհանրութիւնները թէ՛ քիչ են և թէ՛ ուղղակի կապի արդիւնք չի կորելի համարել, նոյնպէս նաեւ վրաց ժամանակագրութիւնների հետ հղած առնչութիւններ թէև քիչ չեն, բայց բառացի կամ անմիջական կապ, մեր կարծիքով, նկատելի չէ, ինչպէս ցոյց են տալիս աղբիւրագիտական մանրակրկիտ համեմատութիւնները։ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութեան» հետ ուղղակի կապ կայ, ըստ երևոյթին, սակայն այնքան քիչ, որ տուեալ դէպքում մասնաւոր նշանակութիւն չունի իրրեւ աղբիւր, էլ չենք ասում, որ կիրակոս Գանձակեցին ևս այս շրջանի դէպքերի համար կարող էր դիմել միայն այն միւսնոյն աղբիւրներին, որոնցից օգտուել է ինքը՝ Վարդան Արեւելցին։ Այլ ծանօթ աղբիւրներ չեն առնչում այս շրջանի 1130ական թուականների մասին պատմող բնագրական հատուածներին։ Ըստ այսմ, կարելի է մնում է այն, որ Վարդան Արեւելցին բաւականին ծաւալուն նիւթ քաղել է մեզ չհասած պատմագրական աղբիւրներից։

Տուեալ դէպքում, ի դէպ, բացառ-

(23) Նոյն տեղում, էջ 137։

(24) Նոյն տեղում, էջ 137–138։

(25) Նոյն տեղում, էջ 147։

(26) Նոյն տեղում, էջ 147։

ւում է Յովհաննէս Սարկաւազի աշխատութիւնը ևս, քանի որ նա արդէն մահացել էր 1130 թուականից նոյնիսկ մէկ տարի առաջ: Մեր իմացած կորած աղբիւրներից մնում են երկուսը՝ Մխիթար Անեցու և Յովհաննէս Վանականի երկերը և էլի մի-երկու աշխատութիւն, որոնց վերաբերեալ համառօտ կը նշենք ստորև:

Այսպիսով, միանգամայն հնարաւոր և հաւանական է, որ Վարդան Արեւելցու նշուած աշխատութեան մէջ Մխիթար Անեցու «Պատմութեան» կորած պրակներից անմիջաբար կամ միջնորդաբար փոխառութիւններ պահպանուած լինեն 1130-ական թուականների մասին պատմող վերոյիշեալ 122-137 էջերի տարբեր հատուածներում ևս: Ուստի տարակոյս չկայ, որ Մխիթար Անեցու աշխատութեան հետքերը Վարդան Արեւելցու յիշեալ երկի մէջ շատ աւելի են, քան կարծուել է մինչ հիմա:

Տարակոյս չի յարուցում նաև այն, որ Վարդան Արեւելցին իբրև պատմական սկզբնաղբիւր օգտագործել է Յովհաննէս Վանականի նոյնպէս առ այսօր մեզ չհասած պատմագրական աշխատութիւնը: Առնուազն 1190-ական թուականներից այս կողմ (մինչև ուր Մխիթար Անեցին հասցրել է իր «Պատմութիւնը») առ 1240-1250-ական թուականները ընկած ժամանակահատուածի պատմական նիւթի մի կարևոր մասը Վարդան Արեւելցին քաղել է նրա այն երկից, թէկուզ «համառօտ բերելով» «միայն զթիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց», ինչպէս արդէն ինքն իսկ խոստովանում է⁽²⁷⁾: Տուեալ դէպքում զժաւարը հաւաստի հատուածներ ճշգրիտ է, քանի որ ուղղակի համեմատութեան հնարաւորութիւն, բնական է, չենք կարող ունենալ յիշեալ սկզբնաղբիւրի կորած լինելու պատճառով: Բայց ամէնամերձաւոր ճշգրտութեամբ կարող ենք մասնացոյցանել յամենայն դէպս գոնէ 138-148 էջերում զետեղուած 2Բ-2Ը հատուածները. «Յաւաւրս ժամանակացս այսոցիկ . . . այր անագան և պատերազմասէր և աղօթական»:

Այստեղ պատմուող դէպքերը ոչ մի-

այն ժամանակագրականօրէն պատշաճում են մեր կարծիքին, այլև նրանով, որ մեծ մասամբ այնպիսին են, որոնք կատարուել են Յովհաննէս Վանականի մերձակայ ու անմիջական շրջապատում. թեև երբեմն նաև իր ներկայութեան, և հիմնականում առնչւում են Ջաքարեանների գործունէութեան, որի նկատմամբ ինքը իբրև պատմագիր անհնար էր որ անտարբեր մնար ու լայն տեղ չտար դրան իր «Պատմութեան» մէջ:

Դրանք թէև տեղ-տեղ նման են միայն կիրակոս Գանձակեցու երկի համապատասխան պատմութեան (28), սակայն դրանով դարձեալ իրողութիւնը այլ վիճակ չի ստանայ, որովհետև, ինչպէս տեսանք, Վարդան Արեւելցին ինքն իսկ յատկ արձանագրել է, թէ կիրակոս Գանձակեցին դրանք գրի է առել «Հօրն [իմա՝ Յովհաննէս Վանականի - Փ. Ա.] համանման»⁽²⁹⁾: Այլ մեզ հասած գրաւոր աղբիւրների հետ ուղղակի կապ չի նկատուում: Բացի այդ, դրանց բովանդակութիւնը պատմող կորած այլ աղբիւրների վերաբերեալ տեղեկութիւն չունենք. Մխիթար Անեցին այդ տարիներին (1195-96 թուականներից յետոյ) արդէն չկար, իսկ Վարդան Արեւելցին միառժամանակ յետոյ է ծնուել, բնական է, գոնէ սկզբնական տարիների վերաբերեալ չէր կարող ուրույնաբար, առանց այլ աղբիւրի, հանդէս գալ: Յիշենք նաև հետեւալ կարևոր հանգամանքը: Վարդան Արեւելցու մօտ յիշեալ հատուածները բնագրական որոշակի սահմանադժով տարանջատուած են սկզբից ու վերջից: Առաջին հատուածը կտրուկ սկսում է այնտեղից, որտեղ վերջանում է Ոճիէ պարսիկի աշխատութեան Մխիթար Անեցու թարգմանութիւնից քաղուած հատուածը, իսկ վերջին՝ 148րդ էջն աւարտւում է Հոսթի Պապի կողմից առաքուած Թղթի կապակցութեամբ Յովհաննէս Վանականի մասին եղած պատմումով: Անմիջապէս յաջորդող տողերը

(28) Հմմտ. կիրակոս Գանձակեցի, նշուած աշխատութիւնը, էջ 150-151, 162-166, 186-189, 204-207, 243-244, 329-333:

(29) Վարդան Արեւելցի, նշուած աշխատութիւնը, էջ 147:

(27) Նոյն տեղում, էջ 147:

ոչ միայն շեշտակիօրէն տարբեր բովանդակութիւն ունեն (մտքախի մասին), այլ և յատկանշաբար վերաբերում են 1252 թուականին, Յովհաննէս Վանականի մասնական յաջորդ իսկ տարւոսն, որի մասին, ինչ խօսք, նա ոչինչ գրել չէր կարող: Փաստագրական ու բնագրական այս սահմանագիծը, նշուած 138-148 էջերի հէնց սկզբից ու վերջից, ըստ երևոյթին, որոշակի յաւելում է, որ դրանց միջև պարփակուած յիշեալ հատուածները բխում են մի, մեզ անյայտ աղբիւրից, որը Յովհաննէս Վանականի իսկ կորած պատմագրական աշխատութիւնն է:

Վարդան Արեւելցին յատկ յիշատակութիւն է թողել, թէ ինքը օգտուել է նաև «Վահրամայ՝ որդւոյ Տիգրանայ Վիպագրի» աշխատութիւնից⁽³⁰⁾: Ինչպէս յայտնի է, այս անունը կրող հեղինակի որևէ երկ մեզ չի հասած: Մխիթար Այբովանցին ևս յիշում է մի Վահրամ պատմագիր, սակայն ոչ որպէս «որդի Տիգրանայ», այլ՝ «Տիգրանակերտցի»⁽³¹⁾: Ըստ երևոյթին, խօսքը նոյն անձնուորութեան մասին է: Ուստի, Վահրամը դարձեալ մնում է իբրև կորած պատմագրական աղբիւրի հեղինակ:

Ահաոսարակ այս անունով հայ բանասիրութիւնը չի գրառուել, կամ գրեթէ չի գրառուել: Այսանդ այդ հարցը քննարկու տեղը չէ թէև, բայց առաւելաբար բաւարար տուեալներ ու փաստարկներ չունենալով, մենք ևս այսօր չենք կարող անդրադառնալ դրան, սակայն կարող ենք ասել, որ Վարդան Արեւելցու վկայութիւնը որևէ շփոթութեան հետեւանք չէ, ընդհակառակը, տարակոյս չկայ, որ Վահրամ անունով («որդի Տիգրանայ» կամ՝ «Տիգրանակերտցի») հեղինակ եղել է, ունեցել է պատմագրական երկ, որտեղ պատմել է Սելջուկների մասին, և որը առ այսօր մեզ չի հասել, սակայն Վարդան Արեւելցու համար հանդիսացել է սկզբնաղբիւր:

Այս ժամանակների վերաբերեալ պատմագրական մեզ առ այսօր չհասած երկերից է նաև Յովհաննէս Կոզեռնի «Պատմութիւն Բագրատունեաց» աշխատութիւնը: Թէև Վարդան Արեւելցին դրանից օգտուած լինելու որևէ խոստովանութիւն չունի, սակայն բացառուած չէ, նոյնիսկ շատ հաւանական է, որ նրանից որոշ քաղուածներ, եթէ ոչ ուղղակի, գէթ միջնորդաբար, յատկապէս Մխիթար Անեցու երկի միջոցով, մուտք գործած լինեն «Հաւաքումն Պատմութեան» մէջ, քանի որ վերջինս ինքը վկայում է, թէ իր երկի աղբիւրներից մէկն էլ եղել է Յովհաննէս Կոզեռնի «Բագրատունեաց Պատմութիւն»ը⁽³²⁾:

Ահա համառօտակի այն ամէնը, ինչ այս առիթով կարող էինք ասել Վարդան Արեւելցու «Հաւաքումն Պատմութեան» և նրա պատմագրական այն սկզբնաղբիւրների առնչութիւնների մասին, որոնք կորած են համարւում առ այսօր: Հասկանալի է, անշուշտ, թէ ինչու սոյն վերջին հանգամանքը հնարաւորութիւն չի տալիս աւելի որոշակի եզրակացութիւնների, մանաւանդ աղբիւրագիտական այսօրան բարդացած խնդիրներում, առաւելաբար երբ ստուգանիլ մէկ համեմատական եզրը բացակայում է և խօսքը գնում է մի յօդուածի սահմաններում: Այսուհանդերձ, վստահ ենք, որ Վարդան Արեւելցու նշուած երկի աղբիւրագիտական մանրակրկիտ քննութեան հիման վրայ այստեղ արծարծուած տուեալներն ու փաստարկումները համոզիչ են դարձնում այն հիմնական եզրակացութիւնը, թէ յիշեալ «Հաւաքումն Պատմութեան» աշխատութեան մէջ պատմական հարուստ ու ծաւալուն նիւթ է հաւաքուած Շապուհ Բագրատունու, Յովհաննէս Սարկաւագի, Մխիթար Անեցու, Յովհաննէս Վանականի, Վահրամ որդի Տիգրանայ և Յովհաննէս Կոզեռնի կորած երկերից, ինչպէս երբեմն որոշակի, երբեմն էլ մօտաւոր ճշգրտութեամբ համապատասխան հատուածները զատորոշւում են ըստ այնմ, թէ ո՞ր աղբիւրից են քաղուել, կամ՝ կարող էին

(30) Նոյն տեղում, էջ 94:

(31) Մխիթար Այբովանցի, «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկուա, 1860, էջ 25:

(32) Մխիթար Անեցի, նշուած աշխատութիւնը, էջ 15:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՆՈՐ ՀԱՒԱՔԱԾՈՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

ՀեթոմիՄ Ա - ԶԱՊԷԼ - Լեոնի դուստրը Զապէլ ամուսնացաւ Լամբրոնի իշխան Պայլ կոստանդինի զուկին հետ, այսպէսով միացնելով Կիլիկեան Հայաստանի երկու ամենազօրաւոր տոհմերը: Այս ամուսնութիւնը զօրացուց երկրին ներքին վիճակը և պատճառ եղաւ որ Կիլիկիա շարունակէ իր գոյութիւնը ինչպէս Կիրնեոս անկումէն վերջ:

Հեթում յարգելով Իկոնիոյ Սուլթանին հետ Լեոնի դաշնակցութիւնը, հասանք փոքրաթիւ երկրագոյնան շատ գեղեցիկ դրամներ⁽²³⁾: Այս դրամները հազուագիւտ են, իսկ երկրագոյնան կէս-դրամները՝ շատ հազուագիւտ:

Այս երկրագոյնան արծաթներուն ա. կողմին վրայ կը տեսնուի Հեթում ձիաւոր, որ ձախ կ'ընթանայ: Աջ ձեռքով բռնած է լախտ մը, որ ուսէն վար կ'երկարի: Այս տիպը կը յիշեցնէ Իկոնիոյ Սուլթանին դրամները: Դրամին բ. կողմը արարերէն է և կը կրէ Սուլթան Քայքայատի կամ Քայքասորի անունը, նոյն

ասան յիշելով թէ դրամները կոխուած են Սոոյ մէջ:

Ա. կողմին գրութիւնն է, տարբերութիւններով.

ՀեթոմիՄ ԹԱԿԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ,

Հաւաքածոն կը պարունակէ երկու դրամներ Քայքայատէն, չորս հատ Քայքասորովէն և կէս-դրամ մը Քայքասորովէն:

Հեթում-Քայքայատ, Hetoum I-Kaikobad, Bed. No. *776, 776v.

Հեթում-Քայքասորով, Hetoum I-Kaikhosrew, Bed. No. 807, 806v, 806v, *820.

Կէս-դրամներ, Half-trams, *841, *1286:

Հեթում հասանք մեծ քանակութեամբ գեղեցիկ արծաթ դրամներ, չորս կարելի է բաժնել քանի մը մասերու: Այնպէս կ'երևի թէ նորէն գեղեցիկ դրամները կոխուած են սկզբնական շրջանին և ցած արուեստով դրամները՝ վերջի տարիներուն⁽²⁴⁾:

Այս արծաթներուն բաւարին վրայ կը տեսնուի ա. կողմը թագաւորն ու թագուհին կանգնած դէմ դիմաց, արքայական զգեստով և երկուքը նոյն խաչը բռնած:

(23) P. Z. Bedoukian, «A Hoard of Bilingual Trams of Hetoum I of Cilician Armenia.» The American Numismatic Society Museum Notes 23, (1978), pp. 149-160. Pls. 32-35.

(24) P. Z. Bedoukian, «Two Hoards of Hetoum-Zabel Trams.» The American Numismatic Society Museum Notes VIII (1958), pp. 145-180. Pl. XXXIX.

քաղուած լինել ու մուտք գործել «Հաւաքումն Պատմութեան» մէջ:

Այս հիմքով կարելի է տեսնել, որ կորած յիշատակ երկերից բաւարար չափով փաստագրական նիւթ աւագրական ուղղակի և վերաշարագրուած հաստատուններ պահպանուել ու փրկուել են կորստից: Տարակոյս չկայ, որ միւս մեզ հասած եր-

կերի ազրիւրագիտական մանրադնին քննութիւնը նոյնպէս կը բերի յաւելուել լրացումներ, որոնց նշանակութիւնը ևս բացայայտ է երկուստեք, թէ՛ քննուող երկի, թէ՛ մեզ առ այսօր չհասած երկերի ազրիւրագիտական, բնագրագիտական և պատմագիտական վիճակի ու արժէքի բացայայտման համար: